

UOT 821.512.162

Nəcəfzadə Ə.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Bakı ş., İstiqlaliyyət küç.26.
e-mail: azizaga.necefov@mail.ru

NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİNDƏ QƏDİM TÜRK TARİXİNİ ÖZÜNDƏ YAŞADAN MANİ OBRAZI

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Mani, “Xəmsə”, “Ərjəng”, Ərşakilər

Nizami Gəncəvi öz əsərlərində Azərbaycanın, onun əsas əhalisini təşkil edən türk toplumunun tarixini hər vəchlə yaşatmağa çalışmışdır. Dünya xalqlarının tarixi və mədəniyyətinə yaxşı vaqif olan şair böyük vətənpərvərlik nümayiş etdirərək milli kökə bağlı obrazları əsərlərinə gətirmişdir. Belə epizodik surətlərdən biri də Manidir. Şair “İskəndərnamə”sinə daxil etdiyi kiçik ricətlə Maninin obrazının əbədi yaddaşlarda qalmasına səbəb olmuşdur. İndi də orta əsr mütəfəkkirlərinin rəsmdə realizmə sadıqlıq tələbindən danışan sənətsünaslar istər-istəməz Nizaminin bu miniatür mənzum hekayəsinə istinad edirlər. Maraqlıdır ki, Nizami əsərlərində Manini bir peyğəmbər kimi təqdim edir, onun Çin və bu ətrafda yaşayan əhali üçün göndərildiyini göstərir. “Xəmsə”də Maninin Reydən gəldiyinin göstərilməsi də əbəs deyil, bu şəhər Parfiyada hakimiyyəti ələ almış fars əsilli Sasanilərin türk əsilli Ərşakiləri təqib etdiyi yaşayış məskənlərindəndir. Deməli, Nizami Maninin bir türk yurdundan başqa bir türk yurduna pənah gətirdiyini göstərmək istəyirdi. Maninin türk qovmu tərəfindən doğma qarşılanmasının, Sasanilərin isə əksinə onu təqib etməsinin səbəblərini onun tərcümeyi-halına nəzər saldıqda aşkar etmək olur. Fikrimizcə, elə buna görə Nizami Gəncəvi də öz hekayəti ilə Maninin Çindən gəldiyini deyil, əksinə Çinə getdiyini göstərmək istəmişdir.

Nizami Gəncəvi öz əsərlərində Azərbaycanın, onun əsas əhalisini təşkil edən türk toplumunun tarixini hər vəchlə yaşatmağa çalışmışdır. “Xəmsə”yə daxil olan əsərləri vərəqlədikcə bu və ya digər şəkildə Vətənimizin tarixi ilə bağlı olan, türk adını tarixdə yaşadan isimlərlə qarşılaşıq. Nizami irsində Azərbaycan, türk, hətta ümumtürk əcdadı ilə bağlı olan obrazlara rast gəlmək olur. Belə obrazlardan biri də manixeyizmin banisi Manidir. Həyatı mifik pərdə ilə əhatələnmiş, yarı müqəddəs-yarı insan kimi tarix səhifələrində yer alan, İslam dininin və ondan öncəki müxtəlif dini cərəyanların unudurmağa çalışdığı bu şəxsin obrazı Nizami əsərlərində, məsələn, “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl” kimi poemalarda təşbeh məqsədi ilə, “İskəndərnamə” poemasında isə müstəqil obraz kimi süjetə daxil edilmişdir.

Nizami Gəncəvinin ayrı-ayrı dinlərə münasibətini araşdıran nizamişünas İbrahim Quliyev “Nizami yaradıcılığında Zərdüştilik” adlı monoqrafiyasında yazır: “Nizami bir mütəfəkkir kimi bütün dini və fəlsəfi cərəyanlara maraq göstərmiş, onları təqdir etmiş və yeri gəldikcə öz münasibətini bildirmişdir” (1, 19).

Qəribədir, Nizami ən ali dini rütbə – şeyx dərəcəsinə daşıyırdı. O, islamın təbliğatçısı idi. Buna görə xalq da, hökmdarlar da ona rəğbət bəsləyirdi. Bəs onda İslamın qadağan etdiyi bir dinin, manixeyizmin banisini öz əsərinə daxil etməkdə böyük Nizaminin məqsədi nə idi? Lap elə mahir rəssam simvolu kimi olsa belə, bunun müəyyən məramı olmalı idi. Bəli, Nizami öz xalqının qədim tarixi ilə bağlı olan, tarix səhifələrində ad oymuş məşhur Azərbaycan-türk əsilli birinin adını yaşatmaq və gələcək nəsillərə çatdırmaq istəyirdi.

Bəziləri Maninin İran əsilli olub, Azərbaycan tarixi, türk qovmu ilə bağlı olmadığını deyəcək. Məlumdur ki, tarixçilər müsəlmanlığı qəbul etdikdən sonra küfr dini görüşləri təbliğ etdiyi üçün öz əcdadlarından imtina etmiş Azərbaycan türklərinin tarixi şəxsiyyətlərini başqa xalqlara pərçim etmiş, digər xalqlar da öz tarixi keçmişini daha möhtəşəm, daha zəngin etmək üçün bundan imtina etməmişlər. Bunda tarixi Azərbaycan torpaqlarının sonralar digər xalqların nümayəndələrinin hakimiyyəti altına keçməsi ilə bağlı olaraq həmin ərazilərin o xalqların tarixi ilə əlaqələndirilməsinin də rolu az olmamışdır. Lakin Azərbaycan xalqının kökündə duran etnosların hansı dövlətləri yaratdığını, onların hansı torpaqlarda yaşadığını diqqətlə araşdırdıqda bu tarixi simaları xalqımıza qaytarmaq o qədər də çətin olmur. Uzaqgörən ədib Nizami Gəncəvi də məhz bunun üçün tarixi keçmişimizlə bağlı olan Mani kimi şəxsiyyətlərin obrazını əsərlərinə daxil etmişdir.

Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” poemasında bir neçə yerdə Şapurun rəssamlıq məharətini bir cümlə ilə vermək üçün onu Mani ilə müqayisə edir, onun fırçası ilə yaradılan əsərlərin realizmini göstərmək üçün həmin sənət əsərini Maninin “Ərjəng”inə bənzədir. Bu misralara nəzər salaq:

ز نقاشی به مانی مژده داده

Nəqqaşlıqda Maninin yenidən [dünyaya] gəlməsi müjdəsini verirdi (2, 61);

چو من نقش قلم را در کشم رنگ
کشد مانی قلم در نقش ارژنگ

Mən bir naxışın tərhini töksəm,
Mani Ərjəngin üzərinə qələm çəkər. (2, 67);

در آمد نقش بند مانوی دست
ز من را نقشهای بوسه می‌بست

Mani qüdrətli nəqqaş içəri girdi,
Öpüşləri ilə yerə naxış vururdu (2, 103).

Şair bu poemada təkcə Şapurun rəssamlıq məharətini deyil, eyni zamanda Fərhadın naqqaşlıq bacarığını da Maninin rəsmlərindəki zərifliklə müqayisədə təqdim edir. Məsələn, “Xosrovun Fərhadla deyişməsi” başlıqlı hissədə oxuyuruq:

به تیشه صورت شیرین بر آن سنگ
چنان بر زد که مانی نقش ارژنگ

Şirinin surətini külünglə o daşın üzərinə
[Mani] Ərjəngi çəkdiyi kimi həkk etdi (2, 188).

Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl” poemasında da Yeddi günbəd qəsri ucaldan “bənnalıq işində bir zərgər” kimi təqdim etdiyi Şidə adlı memarın işini də “ləffü nəşr” nümunəsi yaradaraq Mani sənəti ilə müqayisə edir:

کز لطافت چو کلک و تیشه گشاد
جان زمانی ستد دل از فرهاد

O, fırçasını və kərkisini lətafətlə işə salanda
Maninin canını, Fərhadın ürəyini alırdı (3, 122).

Qeyd edək ki, “Xosrov və Şirin” poemasının Rəsul Rza tərəfindən Azərbaycan dilinə edilən poetik tərcüməsinə yazılan şərhlərin müəllifi Məmmədağa Sultanov Mani və “Ərjəng” haqqında qısa məlumat verərək göstərir ki: “Mani – eramızın üçüncü əsrində yaşamış və “Ərjəng” (“Ərtəng”) adlı əsər yazaraq onu müxtəlif şəkillərlə bəzəmiş və müqəddəs kitab kimi qələmə vermişdir. O, yeni məzhəb yaratdığını iddia etdiyi üçün öldürülmüşdür” (4, 381).

Göründüyü kimi, bu qeyddə Maninin harada doğulduğu, hansı xalqın nümayəndəsi olduğu, onun yaratdığı yeni dini cərəyanın hansı arealda yayılması və kimin əmri ilə qətlə

yetirilməsi haqqında heç bir məlumat verilmir. Bu barədə məlumata Nizaminin əsərlərində də rast gəlmirik. Çünki Mani Nizaminin heç bir əsərində əsas qəhrəman səviyyəsinə yüksəlmir. Yalnız bir poemada – “İskəndərnamə”nin “Rum və Çin nəqqaşlarının yarışı” başlıqlı hissəsində şair ricət edərək Maninin obrazını kiçik bir süjet daxilində yaradır. Bu epik parçada şair onun rəssamlıq məharəti fonunda yüksək intellekt sahibi olmasını da verməyə müvəffəq olur.

Bu hissədə Maninin gəldiyi yolda onu yoxlamaq üçün rəssamların daş hovuzda su illüziyasını yaratmasından və Maninin də kuzəsini bu boş hovuzda sındırdıqdan sonra hiyləni başa düşüb, həmin rəsmi üzərində ölü it şəklində çəkərək öz iti zəkasını və rəssamlıq məharətini bir daha sübuta yetirməsindən söhbət gedir.

Bu kiçik ricət Maninin obrazının əbədi yaddaşlarda qalmasına səbəb olur. İndi də orta əsr mütəfəkkirlərinin rəsmdə realizmə sadıqlıq tələbindən danışan sənətsünaslar istər-istəməz Nizaminin bu miniatür mənzum hekayəsinə istinad edirlər.

Bu parçanın sonunda Nizami yazır:

چو در خاک چین این خیر گشت فاش
که مانی بران آب زد دور باش
ز بس جادوئیهای فرهنگ او
بدو بگرویدند و ارژنگ او
ببین تا دگر باره چون تاختم
سخن را کجا سر برافراختم

Bu xəbər Çin torpağına yayılıb faş oldu ki,
Mani həmin hovuzda “uzaqlaş” rəqəmi vurdu.
Onun zəkasının göstərdiyi sehrkarlıqdan
Ona və onun “Ərjəng”inə sığındılar.
Bax, yenə də mən atımı səyirtdim,
Sözün başını haralara çəkib apardım? (5, 292).

Göründüyü kimi, Nizami Mani ilə bağlı bu parçanı əlavə etməklə əsas mətləbdən yayındığını nəzərə çatdırır, lakin eyni zamanda bunu məqsədli etdiyini də bildirir. Belə ki, həmin parçanın ilk beytində o, Manini bir peyğəmbər kimi təqdim edir, onun Çin və bu ətrafda yaşayan əhali üçün göndərildiyini göstərir. Poemadan oxuyuruq:

شنیدم که مانی به صورتگری
ز ری سوی چین شد به پیغمبری

Eşitdim ki, rəssam olaraq
Reydən Çinə peyğəmbərlik məqsədilə getmişdi (5, 291).

Bu beytdə onun Reydən gəldiyinin göstərilməsi də əbəs deyil, bu şəhər Parfiyada hakimiyyəti ələ almış fars əsilli Sasanilərin türk əsilli Ərşakiləri təqib etdiyi yaşayış məskənlərindəndir. Deməli, Nizami Maninin bir türk yurdundan başqa türk yurduna pənah gətirdiyini göstərmək istəyirdi.

Murad Acı “Armageddonun nəfəsi” adlı kitabında bu xüsusda yazır: “İran Parfiyanın, daha doğrusu beş yüz il Ərşakilərin, vahid Tanrıya inancı təbliğ edən türklərin hakimiyyətdə olduğu dövlətin varisidir. Bu sülalə 224-cü ildə başqa dini inancı – Zərdüştiliyi təbliğ edən Sasanilərin hakimiyyəti ələ alması ilə süquta uğradı. Onlar Parfiyanı İran adlandırdılar, lakin ölkənin əhalisinin yarısından çoxunu əvvəlki kimi türklər təşkil edirdi¹ (6, 140).

Onu da qeyd etmək ki, türk əsilli hökmdar sülalələri Rey də daxil olmaqla türklərin kompakt yaşadığı əraziləri zaman-zaman öz təsir dairəsinə qaytarmaq üçün müharibələr

¹ Rus dilindən tərcümə bizimdir.

aparmışlar. Hətta Nizaminin zamanında, yəni XII-XIII əsrlərdə Rey şəhəri əvvəl Xarəzmşahlar, sonra isə Səlcuq dövlətlərinin hakimiyyəti altında olub.

Tarixdən də bəllidir ki, manilik türklər arasında geniş yayılmışdır. Hətta bu din türk xalqlarından biri – uyğurlar arasında dövlət dini səviyyəsində də qəbul edilmişdir. Belə ki, Uyğur xaqanı Bögü xan eramızın 762-ci ilində manixeyizmi rəsmi dövlət dini elan etmişdir.

Bir az da Maninin türk qovmu tərəfindən belə doğma qarşılanmasının, Sasanilərin isə əksinə onu təqib etməsinin səbəbləri haqqında düşünək. Bunun üçün Maninin tərcümeyi-halına nəzər salmaq vacibdir. Tanınmış alman tarixçisi və dinşünası Qeo Videnqren “Mani və manixeyizm («Мани и манихейство»)” adlı məşhur kitabında Maninin atası Patikin (digər mənbələrdə Fatek) Midiyanın paytaxtı Həmədanda (qədim mənbələrdə Atropatenanın mərkəzi şəhəri oalan Ekbatan) yaşadığını və mənşəcə ərşakilərdən gəldiyini yazır. O, Patikin Parfiya knyazı olduğunu göstərir. Müəllif Maninin anası Məryəmin də (daha qədim mənbələrdə Marmarjam) ərşakilər sülaləsinə mənsub, adlı-sanlı Kamsarakan nəslinin nümayəndəsi olduğunu bildirir. Arşakilər isə Azərbaycanda bizim eradan əvvəl 250-ci ildən eranın 224-cü ilinədək Parfiyada iqtidarda olmuş sak əsilli xanəndədir. Bu xanədanın adını sonralar özündə yaşadan Arsak (Ərsak) sözünün isə Azərbaycanla bağlı bir toponim olmasını qədim Alban mənbələri də təsdiqləyir (Əlavə məlumat üçün bax: 7).

Qeo Videnqren adı göstərilən əsərində yazır: “Beləliklə, Məryəmin doğduğu oğul həm ata, həm də ana tərəfdən hökmdar ərşakilər nəslinin nümayəndəsi olmalı idi” (8, 43).

Mənbələrdəki qeydlərə əsasən söyləyə bilərik ki, Maninin atası Patik Dəclə çayının sahilində yerləşən Selevkiya və ona yaxın olan paytaxt Ktesfona (Mədainə) getdiyi üçün gələcək peyğəmbər bu ərazilərdə doğula bilərdi. Əbu Reyhan əl-Biruninin “Xalqların tarixi” adı ilə məşhur olan kitabındakı qeydə görə isə, Mani Babilə doğulmuşdu. Mani özü də bizə miras qoyduğu bir misrasında Babil torpağından olduğunu təsdiqləyir:

Mən təşəkkür etməyi bacaran şagirdəm,

Mən Babil torpağından çıxmışam (Bax: 8, 45). Qeyd edək ki, müasir tarix elmi Babilin qədim türklərin ulu əcdadları şumerlərin əski yurdu olduğunu təsdiq edir.

Əksər tarixi mənbələr isə Maninin 216-cı ildə Babilistanın Mardin şəhərində doğulduğunu, Sasani hökmdarları I Ərdəşr və I Şapur zamanında yaşadığını, adının aramicədən gəlmə “Məna” sözündən olub, “İşıq” anlamına gəldiyini göstərir. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, Mani onun əsl adı deyil, bu xalqın ona olan sayğısının ifadəsi olan bir ləqəbdir.

Böyük İran şairi Firdovsi öz “Şahnamə”sində Maninin Çindən gəldiyini yazır, onun mahir bir söz ustası və rəsm sənətində bənzərsiz olduğunu göstərir (Bax: 9, 170).

Yüksək intellekt sahibi Mani təkcə mahir söz ustası və rəssam olmamışdır. O həmçinin pəhləvi və süryani yazısı əsasında daha asan anlaşıla bilən “Mənəvi” adı ilə tanınmış yazı sistemi də yaratmışdır ki, bu əlifbadan İrandan Orta Asiyaya qədər geniş ərazidə uzun illər istifadə edilmişdir.

Fikrimizcə, Nizami Gəncəvi də yuxarıda haqqında danışdığımız miniatür süjeti “İskəndərnamə” poemasına daxil etməklə Maninin Çindən gəldiyini deyil, əksinə Çinə getdiyini göstərmək istəmişdir. O, əsərə bu süjeti ricət kimi daxil edərək böyük həmvətəninin, xalqının daha bir tanınmış övladının yaddaşlardan silinməsinə çalışmış, onun sadəcə bir rəssam deyil, bir peyğəmbər, hökmdarları belə öz dininə dəvət etməyə qadir məfkurə sahibi, əqidəsi uğrunda can verməyə hazır fədai olduğunu göstərməyə cəhd etmişdir. Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvi ölməz əsərlərində hər uyğun məqam gəldikcə xalqının tarixini yaşatmağı bacaran dahi mütəfəkkir, böyük vətənpərvərdir.

Ədəbiyyat:

1. Quliyev İbrahim. Nizami yaradıcılığında Zərdüştilik, Bakı: Mütərcim, 2018, - 184 səh.
2. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin // Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər Həmid Məmmədzadəninidir, Bakı: Elm, 1981, 374 səh.
3. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl // Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər Rüstəm Əliyevindir, Bakı: Elm, 1982, 360 səh.
4. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, Tərcümə edəni Rəsul Rza, Bakı: Yazıçı, 1983, 401 səh.
5. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə, (Şərəfnamə), Filoloji tərcümə Qəzənfər Əliyevindir, Bakı, Elm, 1983, 404 səh.
6. Аджи Мурад. Дыхание Армагеддона, Москва: Хранитель, 2006, -253 с.
7. Parfiya şaxlığının yaranması // [file:///C:/Users/user/ Downloads/d_pdf_refe_ tarix_7942.pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/d_pdf_refe_tarix_7942.pdf)
8. Виденгрэн Гео. Мани и манихейство // Перевод с немецкого Иванова С. В., Санкт-Петербург: Издательская группа «Евразия», 2001, - 256 с.
9. Yıldırım Nimet. İran mitolojisi: kökenleri, kaynakları, ana temaları, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012, - 688 s.

Азизага Наджафзаде

ОБРАЗ МАНИ, ОЛИЦЕТВОРЯЮЩИЙ ТЮРКСКУЮ ИСТОРИЮ, В ТВОРЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ,

Резюме

Низами Гянджеви в своих произведениях всячески старался сохранить историю Азербайджана и тюркского общества, составляющего основную часть его населения. Поэт, будучи прекрасным знатоком истории и культуры народов мира, проявил большой патриотизм и создал в своих произведениях образы, связанные национальными корнями. Одним из таких эпизодических образов является Мани. Образ Мани, входящий кратким эпизодом в «Искендернамэ», навсегда остался в памяти своих читателей. Даже в наши дни искусствоведы, говоря о требованиях лояльности средневековых мыслителей в живописи, невольно ссылаются на этот миниатюрный прозаический рассказ Низами. Интересно, что Низами в своих произведениях, представляет Мани как пророка, указывая, что он был послан для Китая и населения, живущего в окрестностях этой страны. Не удивительно, что в «Хамсэ» указан приход Мани из Рея, города, в котором Сасаниды персидского происхождения, захватившие власть в Парфии преследовали Аршакидов тюркского происхождения. Этим Низами хотел показать, что Мани искал убежище в тюркской стране, покинув другие тюркские земли. Причины, по которым Мани подвергались преследованиям со стороны Сасанидов, можно искать в фактах его биографии. По нашему мнению, именно поэтому Низами Гянджеви в своем рассказе хотел показать, что Мани приехал не из Китая, а наоборот уехал в Китай.

Ключевые слова: *Низами Гянджеви, Мани, «Хамсэ», «Арженг», Аршакиды.*

Azizagha Najafzadeh

CHARACTER OF MANI IN NIZAMI GANJAVI HERITAGE REFLECTING IN ITSELF ANCIENT TURKISH HISTORY

Summary

Nizami Ganjavi in his works by all means tried to keep alive Azerbaijan history. The poet, well-aware of the history and culture of the world nations, brought to his works the characters connected to national root ,demonstrating great patriotism. One of such episodic characters is Mani. The poet made the character of Mani stay forever in memories. For the time being , art critics still make references to Nizami`s miniature story. The fact, that Nizami presents Mani as a prophet sent for China and surrounding population, is very interesting. In Khamsah ,Mani is described to come from Rey, where Turkish-born Ashkars were forced out by Persian-born Sassans. Nizami wanted to show how Mani sought refuge in another Turkish land. To our opinion, that`s exactly why Nizami Ganjavi described Mani not to come to China, but to go to China.

Key words: *Nizami Ganjavi, Mani, “Khamsah”, “Arjang”, Arshakis*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.09.2018

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.10 .2018

*Filologiya üzrə elmlər doktoru **Pəşə Kərimli** tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.*